

Dr. Têmurê Hesên (Hasanyan)
Aborînas û Hiqûqnas

Beşeke biçûk ji ferhenga min a berhazirbênê

FERHENGA ŞIROVEKIRINA ABORIYÊ



Hizira çêkirina ferhenga şirovekirin aboriyê a bi zimanê kurdî (kurmancî), hê destpêka salên 2000 li ba min pêşda hat. Lê karê amadekirina ferhengê, ev 6-7 salin ku hatiye destpêkirin. Pêdiviya çêkirina ferhengeke weha, bi hindêk sebebên ve tê şirovekirin. Yekemîn, hetanî niha bi kurmancî tu ferhenga şirovekirina aboriyê nîne, daku kategorî yan têgihên aboriyê, rave bike. Duyemîn, her çiqasî jî welatê kurdan hatiye parçekirin, lê ew di nav pergala aboriya cihanê a heyî de, cih digirin û dixwazin têkiliyên xwe bi zimanê xwe, nav bikin. Sêyemîn, raste zimanê me di qada çand û wêjeyê de pêşketiye, lê ew di qada zanistê de şûnda maye û dema niha, di wextê çarekirina pirsgerêkên pergala aboriyê de, peyvên wisa bikar tên, yên ku wateya wan ji civakê re, ne zelal in.

Hebûna ferhenga şirovekirina aboriyê, herwisa jî bi wê yekê ve girêdayiye, ku ew bibe yek ji hîmên lîteratûra aboriyê û axaftina zimanê aboriyê. Di vê pirtûkê de, ferhenga **Kurdî-İngilîzî, İngilîzî-Kurdî û Şirovekirina bi kurdî**, cih digire.

Piştî hazirbûn û çapbûna ferhengê, ez hêvîdar im ku wê kêrî we bê. Beşeke biçûk ji wê ferhengê, ez pêşkêşî xwendevanan dikim.

Aborî (*economy*) pergala hilberîn û belavkirinê, ya ku daxwazên civakê ên maddî, têr dike. Ew dikare bi parçeyên cuda ve were rêzkirin: wek sektorên berfireh (mînak, çandinî, pîşesazî) yan li gor şaxên wê (mînak, pîşesaziya derxistina neftê) û hwd.

Aboriya bazara serbest (*free market economy*) pergala aborî, wextê hikûmeta welêt têkilî nav karê karsazîyan, nabe.

Aboriya bazarê (*market economy*) aboriya ku li wir, pirsên wek „çî“, „çawa“ û „ji bo kê“ ên derbarê belavkirina resûrsan, bi daxwaz û pêşkêşa bazarê a heyî ve, tên çarekirin. Di aboriya rêxistinîrî a şeweya navborî de, hevkarî bi armanca zêdekirina qezencê, berheman dikire, hilberînê pêk tîne û berhemên xwe pêşkêş dike. Lê malbat jî, bi dahatinên xwe ên berdest ve, daxwaza berheman di bazarê de, dixemilîne. Bi hevtêkilîbûna pêşkêşa hevkarîyan û daxwaza malbatan ve jî, biha û çendaniya berheman tê biryarkirin.

Aboriya serbest (*free economy*) aboriya ku bêyî têkilîbûna hikûmetê, bihayê berheman û dahatin ji aliyê hêzên bazarê ve, tên biryarkirin. Kargehên heyî ên di aboriya weha de, bitaybetî zêde yên arizî ne û sektora gelemperî jî, pîr hindik e.

Aborîzanî (*economics*) zaniyariya civakî, ya ku rewayîtiyên pêşveçûna aboriya welêt a derbarê makroaborîzaniyê (yanê, derbarê berheman, dahatinan, asta bihayan, bazirganiya derve, mijûlbûnê yan guherbarên din) û mîkroaborîzaniyê (yanê, derbarê yekanên aboriyê ên cihê, sinca mezêxer û saziyên karsaz û herwisa jî hevbandorbûna wan), şirove dike

Aborpîvan (*econometrics*) şaxê aborîzaniyê, ya ku diyardeyên aborî bi rêya dahûrandina ragehî-nên jimarzaniyê ve (mînak, hêza kedê, sermayeyên darayî, dahata netewî, mezaxtin), şirove dike. Ew ji bo pêşbînkirina aboriyê, tê bikaranîn

Asta bêkariyê (*unemployment rate*) di nav hejmara hêza kedê a giştî de, hejmara kesên bêxebat bi selefan.

Asta xwezayî a bêkariyê (*natural rate of unemployment*) ew asta bêkariyê, ya ku anegorî rewşa aboriya welêt a aram e. Yanê, bêkariya ku anegorî potensiyala hilberîna aboriya welêt e. Asta bêkariyê di wextê mijûlbûna tam de, wek asta „xwezayî“ tê binavkirin. Di çarçoveya vê asta bêkariyê de, înflyasyon û hêzên ku mûçeyan jêr yan jor dajon, wisa hevsengkirîne ku înflyasyon nayê guhartin.

Hizira bêkariya xwezayî, diçespîne ku tu pêngavên hikûmetê nikarin bêkariyê ji vê asta xwezayî, kêmtir bikin.

Bac (*tax*) dayînbariya mecbûrî û bêveger, ya ku kesên rastîn û hiqûqî di dema destnîşankirî de, divê bi armanca têrkirina hewcedariyên welêt û civakê, wan ji budceya hikûmetê yan heremê re, bidin. Yanê, baca ku hikûmet ji mal yan xizmetkariyan (baca nerasterast) û ji heyîn yan dahatiya kes û hevkarîyan (baca rasterast), werdigire. Armancên bacdariyê weha ne: a) darayîkirina (fînansekîrîna) mesrefên hikûmetê, b) saxlemkirina wekheviya civakê a bi rêya nûvebelavkirina dahatiyan û samanan ve, c) rêzikîkirina asta mesrefên giştî a di aboriyê de, ç) parastina hilberînerên welatî ji he-wirdeyê a di bazara hundirîn de.

Baca dahatê (*income tax*) baca rasterast, ya ku ji dahata kesan (mînak, mûçe, para qezencê, kirê), tê wergirtin û ji budceya dewletê re, tê dayîn. Ew bac, ji bo ewlekirina hatiniyên budceyê, nûvebelavkirina dahatê di nav komên gel ên cuda de û pêkanîna siyaseta bacdariyê, tê rasterêkirin. Baca dahatê, bitaybetî rasteka baca girbûnxwaz ve, tê wergirtin û çiqasî dahata kesî mezin be, ewqasî rêjeya bacê bilind e. Rêjeya bilindtirîn a baca dahatê di hindêk welatan de, ji 30 selefî bilindtir e.

Baca girbûnxwaz (*progressive tax* – baca birade a zêdebar) baca ku rêjeya wê bi girbûna dahata nesafî ve, gir dibe. Ji baca girbûnxwaz a herî belavbûyî, baca dahatê ye. Herwisa jî dayînen dabînkirina gelêrî, baca mîratgiriyê û hindêk caran jî baca qezenca hevkarîyan, dikevin di nav rêza bacên girbûnxwaz de. Bacdariya weha, bi rêgeza behremendiya perdayînê (hêza peredayînê) ve, tê himdarkirin.

Baca nîrxê lêzêdebûyî (*value added tax/ VAT*) baca nerasterast, ya ku ji nîrxê lêzêdebûyî a mal û xizmetkariyan, tê wergirtin. Hikûmet, wê bacê wek alava wergirtina destkevtê û siyaseta bacdariyê, bikar tîne. Baca nîrxê lêzêdebûyî, bi xetêke cihê ve li ser bihayê firotina berheman, tê zêdekirin û ji aliyê kirîgeran ve, tê dayîn. Ew di welatên cîhanê ên cuda de, bi selefên cuda ve tê hesabkirin (mînak, li Almaniyayê, ew ji bo hindêk berheman 7% û ji bo yên din jî 19% e).

Balans (*balans* – hevseng) a) amadekirina budceyê a wisa, wextê dahat û mesref yeksan in, b) hesabkirina komperayan a wisa, ya ku herdu aliyên hesêb, hevseng dikin.

Balansa bazirganiyê (*balance of trade*) ferqa nîrxê malên maddî ên hinardekirî û hawirdekirî di hindêk wext yan salekê de. Balansa bazirganiyê, beşek ji ya balansa dayînen welêt e. Ew, bazirganiya nedîtbar di nav xwe de, hemêz nake.

Bank (*bank* – diravgeh) înstîtûta aboriyê a taybet yan dezgeha sazkar, ya ku bi kirdariyên darayî ve, mijûl e. Ew, van fûnksyonên sereke pêk tîne: qebûlkirina spardeyan, dayîna krediyan, transfera pereyan, kirîn û firotina kaxezên binîrx, karên dabînkirinê û karên şîretdariyê. Diravgehên pîrr cure, hene: diravgehên karsaz, bazirganiyê, veberhênanê, paşrojmendiyê (sexbêriyê), îpotekî û hwd. Hemû diravgeh, merî dikare bêje ku heman kirdariyan, pêk tînin.

Banka Cîhanê (*World Bank*) ew di konferansa Breton Vucî de (sala 1944) hatiyê damezrandin û sala 1946, dest bi xebata xwe kiriye. Endamên wê bankê, divê herwisa jî endamê Fonda diravan a navneteweyî (ÎMF) bin. Li wir, civata kargêran wek dezgeha herî bilind tê dîtin û her welatek, nûnerê xwe lê heye. Mafê dengdanê a her welatekî bi rêjeya wane ÎMF ve, girêdayî ye. Xebatên wê ên operatîv ji aliyê civata 20 kargêran ve, tê rêvebirin. Pênc welatên xwedî para mezin, her yek kargêrekî pêşniyar dike û 15 kargêrên din jî ji welatên mayî tînin hilbijartin (bi maweya du salan ve). Baka Cîhanê ji bo pêşveçûna aboriya dewletan, wek cavkaniya giring a darayîkirinê ye. Armanca wê ewe ku bi rêya dayîna krediyan û şîretkariyan ve, alîkariya pêşveçûna aboriya welatan, bike.

Bazar (*market*) pergala pevguhartinê nîrxan, ya ku li wir, kirîger û firosyarê berheman rastî hev tînin. Ew wek qada şerê karsazîtiyan e û şensê her hevkarîyekê bi pozîsyona wî a rasertiya rikeber ve, girêdayî ye.

Bazara serbest (*free market*) bazara berheman, kaxezên binîrx yan diravên biyanî, ya ku hikûmet têkilî nav karê wan, nabe û bihayê berheman jî bi pêwendiya pêşkêş û daxwaza bazarê ve, tê biryarkirin.

Bazirganî (*commerce, trade*) tevgera kirîn û firotina berheman, ya bi armanca wergirtina qezencê. Qezenca bazirganiyê bi baca dahatê û baca qezencê ve, tê bacdarîkirin.

Bazirganiya serbest (*free trade*) hinarde û hawirdeya berhemana a di navbera welatan de, wextê sînorkirinê wê ên wek baca gumrikê, rêjeya parê û hwd, tune ne. Bi wê ve, halxwaşiya aboriya welatan, bilin dibe û herwisa jî di cîhanê de, jêrxistina bihayê berhemana pêşda tê.

Berhem (*output, product*) a) mal yan xizmetkarî, ya ku hevkarî bikaranîna derametan ve, hildibrîne, b) navê giştî a mal û xizmetkariyên aboriyê. Berhemên amade (malên amade) ew in, yên ku ji aliyê mezêxeran ve, tên kirîn. Lê berhemên navbeyn (malên hilberînê), ji aliyê hilberîneran ve tên kirîn û wek deramet ji bo hilberîna mal yan xizmetkariyan, têne bikaranîn.

Berpirsiyar (*accountable*) kesê ku divê şirove bike, ka çi qewimiyê û kê ji bo wî tiştî, berpirsiyare.

Bêkarî (*unemployment*) ew para gelhe a karpêk, ya ku naxebite yan jî nemijûl e. Yanê, bikaranîna parçekî a hêza xebatkarên heyî di welêt de. Bêkarî di mercên aboriya bazarê de, wek derencama tevgera pêşkêş û daxwaza hêza kedê, pêşda tê. Ew bi selefan, hember hêza kedê a giştî tê pîvandin. Encamên bêkariyê ên aborî û civakî, weha ne: a) kurtbûna dahata neteweyiye nesafî pêşda tê, b) belavbûna newekhev a têçûnên bêkariyê di nav komên civakê de pêşda tê, c) xebatkar, hêdî hêdî wesfdariya xwe, winda dikin. Rêkûpêkkirina mijûlbûnê û herwisa jî a bêkariyê, dikare bi sê rêyan ve, bê pêkanîn: a) çêkirina ciyê karên nû û jinûve wesfdarkirina kadroyan, b) xemilandina bazara kar a nerm û rêkkirina pêwendiyên kar a qanûnî, c) ewlekariya civakî a bêkaran. Cureyên bingehîn ên bêkariyê, weha ne: bêkariya veşartî, bêkariya çerxdar, bêkariya demsalî, bêkariya karguhêrî (frîksonal) û bêkariya binyatî.

Biha (*price*) nîrxê yekana mal yan xizmetkariyê bi pereyan, ya ku kirîger bona kirîna mal, ji firoşyar re dide. Bihayê mal, bitaybetî aliyê firoşyar (hilberîner) ve û ser hîmê têçûnên giştî ên hilberîn û firotinê, tê destnîşankirin. Di wextê destnîşankirina bihayan de, herwisa jî marjîna (radeya) qezencê li ber çav tê girtin. Lêbelê, bihayê mal hindêk caran li gor pêşkêş û daxwazê yan jî di wextê heracê de, tê guhartin. Ew bi sebeba sînorbûna budceya kirîger, dikare bibe faktora giring a biryardana kirînan.

Civaknasiya kar (*sociology of work*) şaxê civaknasiyê, ya ku fikir, sinc û pêwendiya xebatkarên tevgera hilberînê, bi çend parçeyan ve, şirove dike (mînak, ji bo xebatkarê tekesî, koma xebatkarên, temamiya saziyê). Ew di salên 1930 de pêşda hatiye û balkêşiyêke taybet dide ser pêwendiyên xebatkar û kardêran.

Civîna giştî a salane (*annual general meeting/ AGM*) civîna pardaran a salane, ya ku li gor qanûnê, divê hevkarî pêk bîne. Ew civîn, derfeta nîrxandina hesabdayînen salane, hilibijartina kardêran û destnîşankirina para qezencê ji pardaran re, dide. Li gor hewcedariyan, herwisa jî dikare civîna giştî a awarte were pêkanîn.

Civîna maseya girover (*round table conference*) danûstandina li dor maseya girover, wextê bi wê ve tê nîşandan, ku hemû aliyên beşdarî civînê, statûya wane wekhev, heye.

Çavdêrî (*control*) ew pêvajoya ku pêkanîna tevgera saziyê a plankirî, ewleh dike. Ew, yek ji fûnksiyonên rêvebirina saziyê ye û dîdevaniya kirdarîtiyên wê, hemêz dike. Mînak, çavdêriya mesrefan, dikare dîdevaniya rêzkirî a nîşanderên anegor û hevberkirina wane li tev nîşanderên budceyê, hemêz bike.

Çavkanî (*source* – jêder, kanîgeh) ciyê ku tiştek jê tê wergirtin.

Çerx (*cycle*) maweya ku di wextê wê de, tiştek ji rewşa xwe ye destpêkê, dûr dikeve û pişre, vedigere heman cihî.

Çerxa hesaban (*accounting period*) maweya ku dikeve navbera du hesabdayînen darayiye peyhevhatî. Li gor rêznameya hevkarîyan û daxwaza dezgehên bacdariyê, bitaybetî ew mawe wek salekê tê qebûlkirin û piştî temambûna wê, divê gotara salane û hesabdayîna salane bêne pêşkêşkirin. Lêbelê, hevkarî li gor hewcedariyan, herwisa jî dikare mehê yan hefteyê carekî, hesabdayîn qezenc û zerarê yan balansa hesabdariyê amade bike.

Çewtî (*defect, defective work*) berhema amade yan jî nîvamade, ya ku di encama nêrînê de, ji ber sebeba neanegorbûna standardê, nehatiye qebûlkirin. Çewtiya berhemana, dikare di wextê keda qalîteya nîzm, çavdêriya sist, maddeyên bêqalîte yan jî parastin û bikaranîna ne rast a makîneyan de, pêşda bê.

„Çi“, „Çawa“ û „Ji bo kê“ (*what, how and for whom*) sê pirsên sereke ên rêxistinkirina aboriyê: pirsê „Çi“ nîşan dide, ka dewlet bi resûrsên xwe ye sînorkirî ve ji her berhemekê potensiyal, çiqasî dikare hilberîne. Pirsê „Çawa“, hîlbijartina teknolojiyan e, wextê her berhemekê bi wê ve, dikare were hilberandin. „Ji bo kê“, pirsê belavkirina mal û xizmetkariyên mezaxtinê, yê di nav endamên civakê de. Ev her sê pirsên aboriyê, hevberdikirî ne û aliyên cuda ên heman pêvajoyê, nîşan didin.

Dabînkirin (*insurance*) rêzika pêwendiyên aborî, ya ku piştgiriya berjewendiyê kesên yan hevkarîyan, dike. Yanê, ew mecalê ku kesên yan hevkarîyan ji zerarên darayî, diparêze. Fondên dabînkirinê ji aliyê kesên yan hevkarîyên dabînkirî ve, tên dagirtin. Di pêvajoya dabînkirinê de, divê herî kêma du alîyan kesên beşdar bin: a) hevkarîya dabînkirinê (dabînkar), ya ku çêkirin û bikaranîna wan fondên anegor ve, mijûl e, b) dabînkirî (dabîndar), yê/ya ku gor peymanê dabînkirinê, pereyan ji wê fondê re, dide. Herwisa jî kesê sêyemîn dikare ji bo standina cîrmên dabînkirinê, beşdar be. Objektên (berkarên) dabînkirinê weha ne: dizî yan zerarê heyînan şexisî û karsazî (wek dabînkirina giştî), mirin yan zerarê bedenî (dabînkirina jiyane). Kesên yan hevkarîya dabînkirî (dabîndar), hember pîrma (bihayê) dabînkirinê, nixêva dabînkirinê di çarçoveya çêbûna rûdanê de, werdigire.

Dahat (*income – hatin*) 1. zêdebûna heyînan yan kêmbûna lixwegirtinê (deynên) hevkarîyê, yê ku di encama tevgera aboriya asayî de, pêşda tên û sermayeyên hevkarîyê ên xwemalî, mezin dikin. Dahat, hemû destkevtinên ji firotina berhemên yan pêkanîna xizmetkariyan, para qezencê, royaltiye (diravê belgeya keşfê) û hwd di nav xwe de, hildigire; 2. pereyên ku kesên yan hevkarî bi şeweya mûçe, kirê, sûd, simsariye (heqê navbeynkariyê), heqê xizmetkariyê, qezencê, diravbexşinê, sûda bêkariyê û karkenariyê, werdigirin.

Danasîn (*advertisement – reklam*) nasandina malên yan xizmetkariyan, ya ku sazî bi rêya dezgehên ragehandinê ve, pêk tîne. Yanê, ew alava ku firoşyar bi alîkariya wê ve, firotina mal û xizmetkariyan berfireh dike.

Deflasyon (*deflation – biha ketin, diravkerkirin*) ketina asta bihayan bi giştî (berovajîya înflyasyonê), wextê îndeksa bihayan ji yek, biçûktir e. Deflasyon, wek berovajîya înflyasyonê ye û bi daketina leza bihayan ve, tê naskirin. Di çarçoveya deflasyonê de, ew kesên ku mal embarkirine, zerarê divînin û dikevin di nav rewşa rûtbûnê de, lê yê ku pere danehev, qezenc dikin.

Depresyon (*depression – ketin*) rewşa aboriyê, wextê ew bi asta nizm a hilberinê, bêkariya bilind, pîvana biçûk a veberhênanê û ketina bihayan ve, tê rêkirin. Depresyon, yek ji qonaxa çerxdariya karsazîyê ye.

Destengî (*insolvency*) rewşa kesî yan hevkarîyê, wextê lixwegirtinê (deynên) wî ji nirxê heyînan wî, zêdetir in. Yanê, ew nikare bi destkevtinê xwe ve (yê ji firotina heyînan), lixwegirtinê lihevciyayî, dade. Gava yekemîn a çarekirina pirsê destengiyê, razîbûna dilxwazî a di navbera alîyan de ye. Lê di wextê çêbûna wê de, dadgeh dikare kesê desteng, wek wêrbûyî (rûtbûyî) bide naskirin.

Dirav (*currency*) yekana pereyan, ya ku bona pîvandina mezinaya nirxê berhemên, tê bikaranîn. Yanê, pereyên metal û kaxez, yê ku amûrên maddî ên pêşkêşa pereyên welêt in. Lêbelê, heyînan din jî, yê pêşkêşa pereyên welêt dixemilînin (mênak, spardeyên diravgehê), tenê wek nivîsinên hesabdariyê ne.

Diravê biyanî (*foreign gurrency, foreign exchange*) diravê her welatekî biyanî, ya ku di wî welatê biyanî de, wek mecalê geryana pereyan a qanûnî û hîmê hesabkirinan, tê dîtin. Her welatek dikare diravên biyanî bi diravê welatê xwe ve, bikire û bona bazirganiya derve yan pêkanîna kirdariyên darayî, bikar bîne.

Email (*email*) nameya ku bi posteya elektronî ve, tê şandin.

Emîsyon (*emission, issue – vezikîn, deranîn*) deranîn û zêdekirina girseya pereyan yan kaxezên binirx di nav geryanê de.

Encumana Yekîtiya Ewropayê (*Commission of the European Union*) dezgeha rêveberîya payebilind a Yekîtiya Ewropayê, ya ku her welatekî endam li wir, nûnerê xwe lê heye. Navenda wê jî li Brûkselê ye.

Ewro (*euro*) diravê qanûnî a Yekîtiya Ewropayê, ya ku di destpêka sala 2002 de, ketiye nav geryanê

û ji meha îlonê a sala 2008 ve, li 15 welatên YE de (ji 27 welatan), wek amûrê diravdayînê a qanûnî ye (Almaniya, Awistirîya, Belçîqa, Fînlendiya, Fransa, Holanda, Îrlanda, Îtaliya, Luksembûrg, Malta, Portekîz, Qibris, Sloveniya, Spaniya û Yûnanistan). Danîmarka û Brîtaniya Mezin, rewşa wane taybet heye û dikarin bi xwe biryar bikin, ka li tev ewrosînor bin yan na. Lê ew 10 welatên mayîn (Bulxaristan, Çek, Estoniya, Hûngariya, Letvîya, Lîtvaniya, Poloniya, Romeniya, Slovekiya û Swêd), dikarin li gor demên destnîşankirî derbazî ewrosînor bin. Xêncî van welatên jorîn, herwisa hindek welatên din jî (Andora, Monako, Montenêgro, San Marîno, Kosovo), ewro wek diravê xwemalî bikar tînin.

Êrîşker (*raider*) kes yan hevkarîya ku di nav kirîna parkartê hevkarîyên kulek de, pişpor bû ye û armanca wê jî, lêwergirtina hevkarîya kulek e.

Fatûre (*invoice – firoshte*) hesabê ku pêşniyardêr ji kirîger re, dişîne û li wir, malên pêşniyarkirî, bihayê wan û tibaba giştî a pereyên berdayînê, tîn nîşandan. Fatûre bi taybetî piştî verêkirina mal ji kirîger re tê şandin û kirîger jî, divê pereyan di dema destnîşankirî de, bişîne.

Fêlbazî (*fraud*) wergirtina qezencê a bi rêya agahdarkirin yan kirdariyên şaş ve. Peymana morkirî a bi rêya fêlbazîyê ve, dikare were betalkirin.

Fîsans (*finance – darayî, sermayeyên darayî*) ew kategoriya aboriyê ye û wan pêwendiyên nîşan dide, yê ku di pêvajoya çêkirina fonda sermayeyên darayî û bikaranîna wan sermayeyan de, pêşda tî. Ew bi wateya xwe ve, pêwendiya aborî ye û bi rêya diravan ve tê nîşandan.

Garantî (*guaranty, warranty – misogerî*) soza ku bi qanûnî firosyar ji kirîger re, dide û bi wê ve, ew di wextê sekin yan pûçbûna tiştê nû kirî de, divê belaş nûjen bike yan biguhêre yan jî pereyên wê şûnve vegerîne. Lêbelê, maweya wê sînorkirî ye û ew di maweya destnîşankirî de, tê pêkanîn. Garantî yek ji mecalên serxistina firotina mal e.

Gelhe (*population*) hejmara giştî a niştecihên welêt yan bajêr di wî wextî de. Ew bi pêwendiya jidayikbûn, mirin û herwisa jî pîvana koçberîya der û hundir ve, girêdayî ye. Hejmara giştî a gelhe, li tev faktorên civakî û aborî, dikare bandorê ser berfirehbûna malên bazarê, bike û ew jî ji bo karsazî-tiyan, pirr giring e.

Globalîzasyon (*globalization – cîhanîbûn*) pêvajoya hemcîhanîbûna tiştêkî, wextê gelê cîhanê wek civakeke yekbûyî, tev digere. Globalîzasyon, wek derencama kirdariyên hêzên aboriyê, hilberînê, çand û siyasetê ye. Sebebên wê, weha ne: navneteweyîbûna aboriyê, bazara nû (nûverêxistinkirina bazara cîhanê), teknolojiya nû (satelît, înternet), mîgrasyon (koç), postkolonyalîzm.

Herac (*auction*) firotina bi danûstandinên eşkereyî ve, wextê mal yan milkê berfirotinê, ew kes bi dest xwe ve tîne, yê/ya ku bihayê herî bilind pêşniyar dike. Heraca dilxwazî û pêwîstî (yan mecbûrî), heye. Heraca dilxwazî, ji aliyê berhemdêran ve tê rêxistinkirin û armanca wê jî, firotina hê sûdmend a berheman e. Lê ya pêwîstî, aliyê dadgehê yan dezgehên dewletê ve tê pêkanîn û armanca wê jî, firotina mal û milkê wan deyndaran e, yê ji aliyê dadgehê ve, wek kesên înflekskirî hatine naskirin. Heraca pêwîstî, herwisa jî ji bo mal yan milkên bêxwedî, malên ku bi mafê mîratgiriye ve derbazî destê hikûmetê bûne, malên ku di gumriksanê de hatine desteserkirin û hwd, tê pêkanîn.

Hawirde (*import*) a) malên ku derveyî welat hatine hilberandin, piştî hatine veguhastin û di bazara hundir welêt de, hatine firotin. Herwisa jî bi wê ve, derkişiyana ji welêt a diravên biyanî, pêşda hatiye. Ew, hawirdeya dîtbar tê binavkirin, b) xizmetkarîya ku saziya biyanî, hundir welêt (bankdarî, dabînkirin) yan jî derveyî welêt (bona rêwîyan) ji bo niştecihên wî welatî, pêkaniye û bi wê ve, derkişiyana ji welêt a diravên biyanî pêşda hatiye. Ew, hawirdeya nedîtbar tê binavkirin.

Hêza kedê (*labour force*) hejmara giştî a mirovên welêt, yê ku bi armanca hilberîna berheman yan pêkanîna xizmetkarîyan, ji aliyê sazî yan hevkarîyan ve tîne kirêgirtin.

Hinarde (*export*) a) malên ku di welêt de hatine hilberandin, lê cih guhastî welatên din bûne û di bazarên biyanî de hatine firotin. Herwisa bi wê ve jî, diravên biyanî hatine welêt. Ew, hinardeya dîtbar tê binavkirin, b) xizmetkarîyên ku di bazara welatê biyanî de (mînak, dabînkirin yan xizmetkarîyên diravgehan ên welêt) yan jî hundir welêt bi kesên biyanî re (ji tûrîstan re), pêk tî. Ew hinardeya nedîtbar tê binavkirin.

Îndeks (*index – pêrist*) pêwendiya mezinayên guherbarekî, yê sala wextî û sala hîmî. Mînak, î-

deksa bihayê malên mezêxeriyê, dikare weha were hesabkirin: ji bo sala wextî û sala hîmî, bihayê selika mezêxeriyê a mal yan xizmetkariyan tê biryarkirin û pêwendiya bihayên selika sala wextî û sala hîmî, dibe îndeksa bihayê mezêxeriyê. Di wextê biryarkirina îndeksê de, divê pîvana hemcuretiya malên selik sala wextî û sala hîmî, li ber çav were girtin.

Înflasyon (*inflation* – diravzorî, girbûna bihayan) girbûna berdewam a asta bihayan bi giştî. Înflasyon, têgihîştineke aborî ye û bi asta bihayên giştî ve, tê destnîşankiri. Mînak, rast nîne ku gotinên wek „înflasyona gazê“ yan „înflasyona benzînê“ (yanê, ji bo berhemekê tenê), bî bikaranîn. Înflasyon yan pîvana înflyasyonê, dikare bi alîkariya îndeksa bihayên takfirotinê ve, were biryarkirin û ew jî, guherîna rêjeyî a bihayê selika mezêxer di hindê wext de, nîşan dide. Înflasyon, dikare weha pêşda bê: wextê hikûmetê welatan, diceribînin ku çetinayên aboriyê bi emîsyonkirina diravan ve, çareser bikin. Lê zêdebûna girseya diravan, hevniirxiya newekhev a girseya berhemana çê dike û ew jî, dikare girbûn bihayan, daketina mûçeya rêal û kêmbûna standardên jiyana gelhe, pêşda bîne. Siyaseta aboriya welatan, bi sebeba tesîra înflyasyonê a nêgatîv (ya ser tevgera aboriyê), balkêşiyêke mezin dine ser şidandina înflyasyonê. Du sebebên bingeîn ên înflyasyonê, hene: a) zêdebûna daxwazê a hember pêşkêşê (înflyasyona daxwazkêş), b) girbûna mesrefan yan têçûnan, yê derametên hilberînê (înflyasyona têçûnkêş). Ya yekemîn, derencama emîsyonkirina pîrr zêde a diravên welat e û ew jî, li gor monetaîstan, dikare bi rêya sînorkirina hişk a pêşkêşa pereyan ve were şidandin. Lê a duyemîn, derencama bilindbûna mûçeyan û mesrefên maddeyên xam e û ew jî, dikare bi sînorkirina bihayan û dahatinan ve ji holê were rakirin.

Kar (*employment, job, work* – ked, xebat) hêz û jêhatîbûna fizîkî (bedenî), hizrî û derûnî a mirovan di nav hilberînê de. Kar yan hêza kedê di nav aboriyê de, yek ji sê faktorên hilberînê ye (li tev erd û sermayeyên karsaz) û bona hilberîna berhemana, tê bikaranîn. Li gor Dibistana kilasîk a aborîzaniyê û aborîzaniya Marksîzmê, kar wek livîndarê bingeîn a pêvajoya hilberînê tê dîtin. Lê aborîzanên Dibistana neokilasîkiyê, wê tenê wek faktoreke hilberînê, dibînin û herwisa jî li gor wan, nîrxê kar bi pêşkêş û daxwazê ve tê biryarkirin.

Mûçe (*pay, wage* – destheq) pereyên ku ji bo pêkanîna hindê xebatan ji xebatkar re, têne dayîn. Yanê, bihayê karê serfîkirî, ya di yekana demê de (demjimêr, roj û hwd). Mûçeya xebatkar bi rêjeya mûçe û maweya kar ve, girêdayî ye û dikare ser hîmê pergala destheqê demjimêrkî yan destheqê encamî, were dayîn.

Nîrx (*value*) hêjabûn yan nîrxdarbûna mal û heyînê, ya bi pereyan ve. Nîrx bi wî bihayî ve tê pîvandî, ya ku kirîger amade ye ji bo mal yan heyînê, bide. Ew jî bi wê yekê ve girêdayî ye, ka kirîger çî kêrhatinê ji mezaxtin yan hebûna mal, hevî dike.

Pereyên hazir (*cash*) pereyên kaxez û metal, yê ku amûrên maddî ên pêşkêşa pereyên welat, temsîl dikin. Lê amûrên din ên pêşkêşa pereyan (mînak, spardeyên diravgehê), tenê wek tomarkirinên hesabdariyê ne. Amûrên darayîye maddî (mînak, girteka diravgehê), wek pereyên hazir tî qebûlîkin. Ji ber, ew bi hêsaniyê pereyên kaxez û metal ve, tî guhartin.

Rêzname (*articles of association, constitution*) rêzikên nivîskî ên di derbarê tevgera hevkarîyê, yekîtiyê û yê din de. Mînak, rêznameya hevkarîya pardaran, pêwendiyên hundirîn ên hevkarîyê û pardarên wê, destnîşan dike. Şert û mercên rêznameyê, van tiştan hemêz dike: desthelata rêveberan yan kardêran, rêzika vexwendin û pêkanîna civînan, mafê pardaran a di derbarê para qezencê û dengdanê de û rêzikên din.

Yekîtiya Ewropayê (*European Union*) yekîtiya welatên Ewropayê, ya ku di sala 1957 de û lihevkiyê rina Romayê ve, çê bû ye (endamên destpêkê: Almaniya, Belçîqa, Fransa, Holanda, Îtaliya û Luksembûrg). Sala 1973, sê welatên din jî tevî YE bûn (Danîmark, Îrlanda û Qiraliyeta yekgirtî a Brîtaniya Mezin). Armancên bingeîn ên YE, weha bûn: întegirebûna aboriya welatên endam, ewlekiyê kişiyana serbest a miovan û sermayeyên darayî di nav welatên endam de, çêkirina bazara serbest û diravê giştî (ewro). Hejmara welatên endam ên YE di sala 2008 de, 27 bûn: Almaniya, Awistiryaya, Belçîqa, Bulxaristan, Çek, Danîmark, Estoniya, Fînlendiya, Fransa, Holanda, Hûngariya, Îrlanda, Îtaliya, Letvîya, Lîtvaniya, Luksembûrg, Malta, Poloniya, Portekîz, Qibris, Qiraliyeta yekgirtî a Brîtaniya Mezin û Îrlandaya Bakur, Romeniya, Slovekiya, Sloveniya, Spaniya, Swêd û Yênanistan.

Dr. Têmûrê Hesên
Aborînas û Hqûqnas

05.11.2013